

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄՆ ՈՒ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ (1918–1920 թթ.)

ՀՐԱՅՐ ԶՈՐՅԱՆ

Լրատվության միջոցները բոլոր ժամանակներում դիտվել են որպես հասարակա-
կան-քաղաքական գործունեության կարևորագույն ոլորտ, կյանքի հրատապ հարցե-
րին, երևույթներին և իրադարձություններին ժամանակին արձագանքելու, ամենա-
տարբեր գաղափարախոսությունների, շարժումների արտահայտիչ: Այդպիսի դերա-
կատարում է ունեցել նաև Հայաստանի հեռագրական գործակալությունը (ՀՀԳ), որը
ստեղծվելով Հայաստանի առաջին Հանրապետության ժամանակ՝ որպես պետական
լրատվական գործունեություն՝ տարբեր անվանումներով իր գործունեությունն անդա-
դար շարունակում է մինչ օրս:

Հայրենի երկրում չունենալով նախադեպ՝ Հայաստանի Ազգային Խորհրդի 1918 թ.
դեկտեմբերի 18-ին ընդունած օրենքով հիմնված պետական լրատվական այս կառույ-
ցը, որն ի սկզբանե անվանվել է Հայաստանի հեռագրական գործակալություն, անցել է
կայացման ոչ դյուրին ուղի:

Երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում և լրատվական դաշտում հսկայա-
կան դեր խաղացած պետական այս մարմինն ըստ արժանվույն չի գնահատվել ուսում-
նասիրողների կողմից: Խորհրդային շրջանի աղբյուրներում, որպես Հայաստանի պե-
տական լրատվական գործակալության հիմնադրման տարեթիվ, հիմք է ընդունվել
ՀՍՍՀ Կենտգործկոմի 1922 թ. հոկտեմբերի 2-ի որոշումը՝ անտեսելով նախորդ՝ ամբողջ
չորս տարվա ընթացքում ՀՀԳ-ի գործունեությունն ու փորձը, որոնց հիման վրա էլ գոր-
ծակալությունն իր աշխատանքը շարունակեց արդեն Հայաստանի երկրորդ Հանրա-
պետության տարիներին՝ ժառանգելով նաև իրավահաջորդությունը: Նման անտեսու-
մը, թերևս, պայմանավորված էր խորհրդահայ պատմագրության մոտեցմամբ, երբ
շրջանցվում էին Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներին կայացած իրո-
դությունները:

Մինչ Հայաստանի Ազգային Խորհրդի կողմից պետական հեռագրական գործակա-
լության հիմնադրումը՝ լրատվության ապահովման որոշակի գործառույթ իրականաց-
նում էր Վրաստանում հայկական դիվանագիտական առաքելությանը կից ստեղծված

Ինֆորմբյուրոն: Նախ անդրադառնանք այս կառույցի գործունեությանը, քանի որ այն կարելի է դիտարկել որպես ՀՀԳ-ի նախատիպը՝ նպաստելով վերջինիս կայացմանը:

Որպես միջպետական հարաբերությունների լուսաբանման մի օղակ Հայաստանի Ազգային Խորհրդի 1918 թ. հունիսի 3-ի որոշմամբ Վրաստանում ստեղծում է հատուկ ծառայություն՝ Ինֆորմբյուրո: Նախնական շրջանում գործելով զինվորական գերատեսչության ենթակայությամբ՝ այն խնդիր է ունեցել հավաքագրելու և ամբողջացնելու հայկական կորպուսի զինվորական մասերին վերաբերող տեղեկությունները, սպաների, զինվորների, զոհվածների ու գերիների մասին լուրերը: Հանձնարարված էր կազմել նաև հայկական զորամասերի մարտական գործողությունների վերաբերյալ վավերագրական տեղեկանքներ, տարբեր իրադարձությունների կապակցությամբ մամուլի օրգաններում տեղ գտած ոչ ճիշտ մեկնաբանումների դեպքում՝ հանդես գալ պաշտոնական հերքումներով:

Կարճ ժամանակ անց Ազգային Խորհուրդը Ինֆորմբյուրոն հանձնում է Վրաստանում Հայկական դիվանագիտական առաքելության ենթակայությանը՝ որոշակիորեն փոփոխելով կառույցի գործառույթները: Հաստատվում է հաստիքացուցակը՝ պետ, երկու տեղակալ, գործավար-քարտուղար: Պետ է նշանակվում Ա. Մալխասյանը:

Ինֆորմբյուրոն, գլխավորապես կենտրոնանալով իր հիմնական գործառույթի՝ Վրաստանի ու Ադրբեջանի կառավարությունների հետ Հայաստանի փոխհարաբերությունների վրա, իրականացնում է նաև լրատվական գործակալությանը բնորոշ աշխատանք՝ թիֆլիսյան լրատվադաշտի հնարավորություններին համապատասխան լուրեր հաղորդելով Երևան:

Ինֆորմբյուրոյի՝ Հայաստանի ազգային արխիվում՝ պահպանված տեղեկագրերն ընդգրկում պատկերացում են տալիս 1918–1920 թթ. անդրկովկասյան երեք նորաստեղծ հանրապետությունների ներքին ու արտաքին քաղաքականության, միջպետական փոխհարաբերությունների, միջազգային կյանքի կարևոր իրադարձությունների, առանձնապես հայ-թուրքական հակամարտությունների, տարածաշրջանում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի, աշխարհով մեկ սփռված հայ գաղթականության մասին:

Տեղեկությունների հաղորդմանը զուգահեռ՝ բյուրոն հրապարակել է նաև պատմաքաղաքական բնույթի բազմաթիվ նյութեր՝ “Վրաստան, Գերմանիա, Ռուսաստան”, “Ադրբեջանը և Հայաստանը”, “Վրաստանը և հայերը” և այլ խորագրերի ներքո, որոնք որոշակի պատկերացումներ էին տալիս տարածաշրջանում մեծ տերությունների իրականացրած քաղաքականության առնչությամբ: Արխիվային նյութերում պահպանվել է նաև Անդրկովկասում, մասնավորապես Հայաստանում ստեղծված իրավիճակի, թուրքերի կողմից հայերի զանգվածային բռնազաղթի ու ոչնչացման մասին փաստաթղթեր՝

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 7, գ. 53-ա:

Ֆրանսերեն լեզվով, որոնք ուղարկվել են Փարիզ՝ հաշտության վեհաժողովի հայկական պատվիրակությանը²: Բյուրոն իր տեղեկագրերը պարբերաբար ուղարկել է նաև Ռուսաստանի քաղաքական տարբեր շրջանակների, այնտեղ ապրող հայությանը, նյութեր մատակարարել Հայաստանի կառավարության այդ ժամանակվա պաշտոնական «Կառավարության լրաբեր» թերթին:

Ինֆորմբյուրոյի գործունեության արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակով կառույցի պետն Ազգային Խորհրդին ներկայացրած բացատրագրերից մեկում առաջ է քաշում գործունեության շրջանակներն ընդլայնելու հարցը: Անհրաժեշտ է համարվում Անդրկովկասի տարբեր վայրերում ինֆորմբյուրոյի քաղաքական գաղտնի գործակալությունների, հատուկ ռուսական բյուրոյի (կենտրոնը Եկատերինոդար) ստեղծումը: Որպես հիմնավորում նշվում է, որ Ինֆորմբյուրոն տեղեկատվություն է հաղորդում ոչ միայն Հայաստան-Վրաստան, Հայաստան-Ադրբեջան առնչությունների, այլև ռուսաստանյան քաղաքական իրադարձությունների վերաբերյալ, լուրեր մատակարարում Կ. Պոլսի ու Փարիզի հայկական պատվիրակություններին:

Այսպիսով՝ Ինֆորմբյուրոն իր գործունեությամբ հասունացրել էր զուտ տեղեկատվական առանձին կառույցի ստեղծման անհրաժեշտությունը, Հայաստանի կառավարությունում պետական լրատվական գործակալություն ստեղծելու գաղափարի խմբումը:

Ի վերջո, Հայոց Ազգային Խորհուրդն իր առաջին տասնյակ օրենքների թվում 1918 թ. դեկտեմբերի 18-ին ընդունում է, ինչպես նշվեց, նաև Հայաստանի հեռագրական գործակալության հիմնման մասին օրենքը:

Գործակալության հիմնման վերաբերյալ օրենքից երևում է, թե ստեղծման առաջին օրերից ինչպիսի կարևոր դերակատարություն է վերապահվում գործակալությանը երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում: Այդ օրենքով երկրի բոլոր պետական ու հասարակական հիմնարկները պարտավորեցվել են տեղեկություններ տալ գործակալությանը, ընդ որում՝ արգելվել է նախքան դրան հաղորդելն այդ տեղեկությունները տրամադրել մասնավոր անձանց կամ հաստատությունների: Արգելվել է նաև գործակալության հեռագրերի արտատպումն այլ հրատարակություններում՝ բաժանորդ թերթերում դրանց հրատարակումից հետո 48 ժամվա ընթացքում: Մահմանվել է ՀՀԳ-ի հեռագրերի բաժանորդագինը. Երևանի պարբերական հրատարակությունների համար ամսական 300 ռ., գավառային թերթերի համար՝ 200 ռ., մասնավոր անձանց համար, առանց բազմացման իրավունքի՝ 50 ռ.: Հայաստանի Խորհրդի նիստերի վերաբերյալ հեռագրերի համար՝ լրացուցիչ 100 ռ.: Նշվել է, որ ընդհանուր հեռագրերը ներկայացնելու են Հայաստանի Խորհրդի գործունեության միայն կարևորագույն դեպքերը:

² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 142:

Ինչ վերաբերում է հաղորդող հեռագրերի ծավալներին, ապա դրանք պետք է ունենային ոչ պակաս, քան 150 տող, յուրաքանչյուր տողում՝ 25 տառ: Իսկ եթե ամսվա ընթացքում տողերի թիվը նշվածից ավելի լինի, ապա ավելցուկն անցնելու է հաջորդ ամսվա հաշվին: Նույնչափ տողեր են սահմանվել նաև Հայաստանի Խորհրդի նիստերի վերաբերյալ հեռագրերի համար:

Օրենքին կցվել է գործակալության ծառայողների հաստիքացուցակը և մուտքերի ու ծախսերի նախահաշիվը: Սահմանվել է այսպիսի կառուցվածք. կառավարիչ՝ 900 ռ. ամսավճար, քարտուղար՝ 600 ռ., սուրհանդակ՝ 250 ռ.: Հեռագրական ծախսերը կազմելու էին 3000 ռ.: Որպես մուտքեր նշվել են Երևանի չորս թերթերից՝ ամսական 300-ական ռ., գավառական թերթերից՝ 600 ռ., Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնվող օրգաններից՝ 1800 ռ., մասնավոր բաժանորդագրությունից՝ 500 ռ. Ընդամենը՝ 4100 ռ.: Իսկ ծախսերի պակասը պետք է իր միջոցներից լրացնեք կառավարությունը:

Սկզբնական շրջանում գործակալությունը դրվում է Ներքին գործերի նախարարության ենթակայության ներքո՝ նկատի ունենալով, որ այն ուներ իր տպարանը, թղթային պաշարները, հասու էր երկրի ներքին անցուղարձին:

Գործակալության ստեղծման ակունքներում մեծ է լրագրողական փորձառությամբ, մի քանի պարբերականներում աշխատակցած ու թերթեր հրատարակած, ՀՅԴ կուսակցության գործիչ Միմոն Վրացյանի ներդրումը: Գործակալությանը վերաբերող արխիվային նյութերում որպես ՀՀԳ-ի առաջին կառավարիչ նշվում է նրա անունը, թեև պաշտոնական գրություններից մեկը ստորագրելիս Վրացյանը կառավարիչ բառից առաջ մատիտով ավելացրել է՝ «Ժամանակավոր»:

Ս. Վրացյանը հսկայական դեր է խաղացել լրատվական նոր կառույցի ձևավորման, վերջինիս աշխատանքի հաջող մեկնարկն ապահովելու գործում: ՆԳ նախարարին ուղղած գրություններից մեկում նա առաջարկում է հատուկ շրջաբերականով պարտադրել նախարարության ենթակա մարմիններին, որ դրանք պարբերաբար, ամեն օր որոշակի ժամի գործալության ներկայացուցչին հաղորդեն իրենց կազմակերպությունում եղած տեղեկությունները, պահանջում, որ այդ կազմակերպությունները առանձնացնեն հատուկ պաշտոնյայի, ումից կարելի լինի ստանալ անհրաժեշտ տեղեկությունները: Արդյունքում՝ մինիստր-նախագահի անունով շրջաբերական է իջեցվում Արտգործնախարարությանը և մյուս գերատեսչություններին, որով պահանջվում է անհապաղ իրենց տրամադրության տակ գտնվող տեղեկությունը, նաև իրենց մոտ տեղի ունեցող անցուղարձի մասին անվերապահորեն իրազեկել գործակալությանը, որոնց հիման վրա կարելի լինի կազմել հանրապետության ներքին ու արտաքին կյանքի ամբողջական պատկերը ներկայացնող տեղեկագրեր: Այլ հանձնարարականներով նախարարություններից պահանջվում է համապատասխան կարգադրություն անել, որպեսզի իրենց ենթակա կազմակերպությունները ՀՀԳ-ին տան հասարակական բնույթի տեղեկություններ: Այդ լուրերի մատակարարման ժամանակը նշանակվում է ցերեկվա

ժամը 12-ից 17-ը՝ պարտադրելով, որ առհասարակ նորություններ հաղորդելիս պետք է ճշտորեն ղեկավարվել Հայաստանի Խորհրդի թիվ 47 օրենքի երկրորդ կետով. այսինքն, արգելվում է տեղեկություններ տալ մասնավոր անձանց և հաստատություններին՝ նախքան դրանք գործակալությանը հանձնելը:

Նախարարություններին տեղյակ է պահվում, որ ՀՀԳ-ն իր գործունեությունը սկսելու է 1919 թ. հունվարի 15-ից, ուստի հարկ է նրան հայտնել, թե նախարարությունների ենթակա կառույցներից որոնք կցանկանան բաժանորդագրվել ՀՀԳ-ի տեղեկագրերին (հասցեն՝ Տեր-Ղուկասով 64):

ՀՀԳ-ի տեղեկագրերին բաժանորդագրվելու առաջին հայտը ներկայացնում է Արտգործնախարարությունը: Վրացյանն իր գործն ավարտած է համարում ՀՀԳ-ի ստեղծման հարցում, և կառավարությունը գործակալության նոր տնօրեն հաստատում է ՀՅԴ անդամ Հակոբ Տեր-Հակոբյանին:

Հանրությանը լրատվամիջոցի առաքելությանը ծանոթացնելու և բաժանորդներ գտնելու նպատակով պաշտոնական մեկնարկից երեք օր առաջ՝ հունվարի 12-ին, հրապարակվում է լուրերի առաջին փորձնական թողարկումը: Այն ներառում է փոքր-ինչ հնացած լուրեր երկրի ներքին ու արտաքին կյանքի մասին: Պետական գործակալության առաջին նյութերը եղել են հեռագրի բնույթի՝ երկու-երեք տող, որոնք ստացվել ու հաղորդվել են անթել հեռագրի եղանակով:

Ահա դրանցից մի քանիսը: Տեղեկացվում է, որ “ավարտվել են (դեկտեմբերին) Թիֆլիսի քաղաքային դումայի ընտրությունները. ձայների գերակշիռ մասն ստացել են վրաց սոցիալ-դեմոկրատները, միակ հայր Զուրաբովն է...”: Մեկ այլ լուրով հայտնվում է, որ “Ղարաքիլիսայից Թիֆլիս մեկնող առաջին գնացքը Քոլազերան կայարանում կանգնեցվել է վրաց երկաթուղայինների կողմից: Կայարանապետը հրաժարվել է մեկնարանել պատճառը: 12-ժամվա պարապուրդից հետո գնացքը վերադարձել է ելման կետ՝ Ղարաքիլիսա”: Ալեքսանդրապոլից էլ հաղորդել են, որ “Թիֆլիսից ժամանել է գաղթականներով լի մի գնացք, որոնց մեջ են նաև Ամերիկայից վերադարձող Թուրքահայաստանի փախստականներ: Ուղևորատար գնացքը բերել է նաև Գերմանիայում գերի ընկած հայ զինվորների” և այլն:

ՀՀԳ-ի առաջին պաշտոնական հեռագրային ժապավենը թողարկվում է նախանշված օրը՝ հունվարի 15-ին՝ ընդգրկելով 22 կարճ լուր: Դրանք ուշագրավ տեղեկատվություններ են հանրապետության առօրյայի, նաև ազգամիջյան հարաբերություններում զուլի բարձրացող խժիժությունների մասին:

ՀՀԳ-ի երկրորդ ղեկավար Հակոբ Տեր-Հակոբյանը, իր նախորդի նման, շուտ հրաժեշտ տվեց գործակալությանը՝ ստանձնելով այլ պաշտոն: Հեշտ չէր Արմենտագի³ հա-

³ Ռուսերեն այս հապավումը, ի սկզբանե, դարձավ գործածական և հետագայում այդպես էր անվանվում նաև պաշտոնական գրություններում:

մար գտնել գիտակ և հմուտ կազմակերպչի, երբ երկրում մասնագետների մեծ պակաս էր զգացվում: Հարցի լուծմանը դարձյալ իր մասնակցությունն է ունենում Ս. Վրացյանը, ով համարվում էր գործակալության նվիրյալներից:

Վարչապետի պաշտոնակատար Ալեքսանդր Խատիսյանին հղած գրությամբ նա Արտաշես Նազարյանին ներկայացնում է որպես հեռագրական գործակալության աշխատանքին գիտակ և հմուտ մասնագետի՝ նրան երաշխավորելով ՀՀԳ-ի տնօրենի պաշտոնում: Արդյունքում՝ Ալ. Խատիսյանի հրամանով 1919 թ. մայիսի 9-ից գործակալությունը, իր հիմնումից չորսուկես ամիս անց, ունենում է առաջին հաստիքային կառավարչին:

Ըստ արխիվային նյութերի՝ Ա. Նազարյանը մինչ այդ աշխատել է Ռուսաստանի հեռագրական գործակալության բաժանմունքում: Ինչպես ցույց են տալիս նոր պաշտոնում նրա բուռն ու ոչ դյուրին գործունեության մի քանի ամիսները, եղել է հեռագրային լրատվության ու տեխնիկայի առանձնահատկություններին քաջաձանթ, ով խնդիր էր դրել միջազգային չափանիշներով կազմակերպել պետական լրատուի աշխատանքը, բարձրացնել վերջինիս հեղինակությունն ու դերը: Նրա օրոք գործակալության աշխատանքում որոշակի բեկում է մտցվում ինչպես ստեղծագործական, այնպես էլ կազմակերպական առումով: Թեև այդ ժամանակ աշխատողների թիվը հասել էր 7-ի՝ կառավարիչ, պատրարտուղար, երկու թղթակից Երևանում, գործավար, մեքենագրող և սուրհանդակ, կային թղթակից-գործակալներ Թիֆլիսում (Միմոն Մկրտչյան), Բաքվում (Արշակ Մալխասյան), Բաթումում (Օհանջան Մարության), Կարսում (Միմոն Ֆաթալյան) ու Ալեքսանդրապոլում (Հեբերիկ Չոլախյան), այնուամենայնիվ, առկա էին բազմաթիվ դժվարություններ՝ կապված հանրապետության և արտերկրի տարբեր տարածաշրջաններից լուրերի հայթայթման, մշակման, մեքենագրման, բազմացման ու տարածման, նաև՝ փոստ-հեռագրային տեխնիկայի անկատարության հետ:

Աշխատողները շուրջօրյա կապված ռադիոընդունիչին, արտերկրների ռադիոկայաններից տարբեր լեզուներով որսում էին միջազգային լուրեր, ընդունում հեռախոսագրեր, թարգմանում, մեքենագրում, խմբագրում թղթակից-գործակալներից, կազմակերպություններից ստացված նյութերը: Դրանք բազմացվում էին «ցիկլոստիլ» կոչվող սարքով, ապա փոստով կամ առձեռն ուղարկվում հայաստանյան, իսկ հույժ կարևոր նյութերն անթել հեռագրով՝ արտասահմանյան բաժանորդներին:

ՀՀԳ-ի նորանշանակ տնօրենի առաջին գործը լինում է պատշաճ տարածքի ձեռքբերումը, քանի որ ՀՀ խնամատարության նախարարության շենքում հատկացված մեկ սենյակում դժվար էր կազմակերպել բնականոն աշխատանք: Ա. Նազարյանին հաջողվում է Աստաֆյան փողոցի մասնավոր մի տանը երկու սենյակ վարձել: Հարկ է լինում կատարել ՀՀԳ-ի կառուցվածքային բարեփոխումներ, ստեղծել արտաքին կապերի լայն շրջանակ:

Պաշտոնավարման առաջին իսկ շաբաթում Ա. Նազարյանը դիմում է վերադասին՝ Արտգործնախարարությանը՝ խնդրելով թույլ տալ մեկնել Թիֆլիս և Բաքու՝ տեղում ծանոթանալու Վրաստանի ու Ադրբեջանի հեռագրական գործակալությունների աշխատանքի փորձին, նրանց հետ կազմակերպելու լրատվության փոխանակություն: Նախարարն ընդառաջում է՝ հատուկ վկայականով նրան տալով գործելու լայն լիազորություններ, Թիֆլիսի և Բաքվի դիվանագիտական առաքելություններին հղված հեռագրերով էլ խնդրում՝ ըստ ամենայնի աջակցել Նազարյանին:

Գործուղումից վերադառնալով՝ տնօրենը նախարարին տեղեկացնում է, որ լուրջ խոչընդոտ է անթել հեռագրակայանի բացակայությունը: Ըստ նրա՝ քանի դեռ Երևանը չունի իր սեփական հզոր կայանը, գործակալությունը, կտրված լինելով աշխարհից, ստիպված է լինելու միջազգային անցուղարձի մասին տեղեկությունները ստանալ երկրորդ աղբյուրից: Տվյալ պահին այդ աղբյուրը Վրաստանի հեռագրական գործակալությունն էր, որը, սակայն, մերժում է իր ստացած լուրերն անվճար փոխանակել ՀՀԳ-ի հետ: Ավելին, չի համաձայնվում նաև հայկական գործակալությանն ընդունել իբրև սովորական բաժանորդ: Հայաստանի ու նրա հարևան երկու նորակազմ երկրների միջև հեռագրական հաղորդակցության համար չկար «մամուլի արտոնյալ սակագին», ինչպես ընդունված է եվրոպական երկրներում: Վրաստանի հեռագրական գործակալությունն իր կառավարությանն առաջարկել է մտցնել «հեռագրական բառավճարի» մամուլի սակագին, որ 1-2 կոպեկից ավել չպիտի լինի, և վրացի գործընկերները կարծիք էին հայտնել՝ այդ հարցը դրական լուծում կատանա, եթե Հայաստանի պատվիրակությունը նույն հարցը բարձրացնի Անդրկովկասյան պետությունների համաժողովում: ՀՀԳ-ի կառավարիչը նախարարին խնդրում է անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել այդ խնդրի շտապ լուծման համար: Հավանություն տալով Ա. Նազարյանի առաջարկությանը՝ նախարարը Թիֆլիսի հայկական դիվանագիտական առաքելությանը հանձնարարում է համապատասխան մարմինների հետ այդ հարցերի շուրջ բանակցել և արդյունքների մասին տեղեկացնել:

Թեև վերադասն արագորեն և դրականորեն է արձագանքել նորանշանակ տնօրենի օրեցօր աճող պահանջներին, այդուհանդերձ, կարճ ժամանակ անց կտրուկ փոխում է վերաբերմունքը նրա նկատմամբ: Անպատասխան է մնում Ա. Նազարյանի առաջարկությունը՝ պետականորեն բռնագրավել քաղաքի «Դրուժբա» սրճարանի վերնահարկը և հատկացնել ՀՀԳ-ին: Մեկ այլ պահանջ. պատճառաբանելով ՆԳՆ-ի տպարանի անորակ աշխատանքը, որի պատճառով ՀՀԳ-ի տեղեկագրերը տպագրվում են աղավաղված, անընթեռնելի (այսպիսի բազմաթիվ տեղեկագրեր պահպանվել են արխիվում), իսկ «Կուլտուրա» տպարանում էլ դրանք տպագրելու ու բազմացնելու համար պահանջում են քառապատիկ վարձավճար՝ կառավարիչն առաջարկում է պետականորեն բռնագրավել «բացարձակապես սպեկուլյացիայով զբաղվող այդ ձեռնարկությունը» և հանձնել գործակալությանը: Հեռագրերի հաղորդման-ընդունման գործն էլ լավ հիմքե-

րի վրա դնելու նպատակով, մինչև Երևանում անթել հզոր հեռագրատան գործարկումը, առաջարկվում է թույլ տալ օգտվելու Ջինվորական նախարարության հեռագրակայանի հնարավորություններից:

Որքան էլ տրամաբանական էին առաջարկները, այդուհանդերձ, կառավարությունը ամենևին էլ հակված չէր հանուն ՀՀԳ-ի գնալ դժվար իրագործելի լուծումների:

Ներքին խնդիրներին զուգահեռ՝ վրացական և ադրբեջանական լրատվական գործակալություններն ամեն կերպ արգելքներ էին ստեղծում ինչպես տարածաշրջանի, այնպես էլ միջազգային իրադարձությունների մասին տեղեկությունները Հայաստան հաղորդելու կամ ՀՀԳ-ից ստացվող տեղեկագրերն իրենց բաժանորդներին հասցնելու գործում: Այդ նյութերի ընդունում-առաքումը, հատկապես Ադրբեջանում, ձգձգվել է, ենթարկվել գրաքննության, հաճախ էլ՝ ոչնչացվել են:

Առանձին վավերագրերից հայտնի է դառնում, որ Երևանում էլ վերադաս մարմինների կողմից սահմանափակումներ են մտցվում ՀՀԳ-ի գործողություններում: Հեռագրերի համար ծախսերը նվազեցնելու նպատակով հատուկ որոշմամբ պահանջվում է կրճատել մայրաքաղաքից հեռագրով հաղորդվող նյութերի քանակն ու ծավալը, ավելի շատ օգտվել փոստային ծառայություններից՝ միաժամանակ բարձրացնելով լուրերի օպերատիվությունն ու գաղափարական ուղղվածությունը: Մա վերադասի կողմից առաջին լուրջ, բայց ոչ նպաստավոր միջամտությունն է ՀՀԳ-ի գործերին, որով սահմանափակվում են լուրերն ամենաօպերատիվ՝ հեռագրային ճանապարհով տեղ հասցնելու հնարավորությունները: Լուծում չի ստանում նաև քաղաքի լավագույն տպարանում մատչելի գնով տեղեկագրերի տպագրման հարցը: Ա. Նազարյանը ստիպված է լինում սեփական հնարավորություններով հաղթահարել եղած դժվարությունները:

Տեղեկագրերը տպագրելով «Կուլտուրա» տպարանում՝ ապահովելով դրանց պոլիգրաֆիական բարձր որակը, չնախատեսված ծախսերը հատուցելու նպատակով տպարանակի մի մասը՝ 300 օրինակ, որպես լրատու-թերթիկ հանվում է վաճառքի՝ գինը մեկ ռուբլի: Դա ընթերցողներին սեփական «թերթով» ներկայանալու՝ գործակալության առաջին փորձն էր:

Թերթելով ՀՀԳ-ի արխիվը՝ տեղեկագրերում հանդիպում ենք լուսաբանումներ բոլոր այն քայլերի ու ձեռնարկումների մասին, որոնք իրականացվում էին նորանկախ Հայաստանի իշխանությունների կողմից երկրում առկա ազգամիջյան, սոցիալ-տնտեսական, հումանիտար խնդիրների հաղթահարման ուղղությամբ:

Մասնավորապես, ՀՀԳ-ի թողարկումներից տեղեկանում ենք, որ 1919 թ. Երևանում մեկնարկել են համալսարանի շենքի շինարարական աշխատանքները, իսկ մեկ այլ լուրով հայտնվում է, որ Երևանի համալսարանի կազմակերպիչ պրոֆեսոր Դ. Ջավրիկը Թիֆլիսից հեռագրել է՝ համալսարանը կսկսի գործել ավելի շուտ՝ մինչև մայրաքաղաքում շենքի կառուցման ավարտը: Բացումը տեղի կունենա հունվարի 25-ին Ալեքսանդրապոլում: ՀՀԳ-ն լուսաբանել է Հայաստանի այդ առաջին բուհի բացման հան-

դիսավոր արարողությունը: Լուրեր են հրապարակվել նաև Երևանում մատենադարանի, հանրային գրադարանի հիմնման, ինչպես նաև տնտեսական նշանակության օբյեկտների ստեղծման ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերի մասին:

Մեկ այլ թողարկումից իմանում ենք, որ ՆԳ նախարարը շրջաբերական է ուղարկել իր կոմիսարներին և երկաթուղային կայարանների միլիցիայի պետերին՝ առաջարկելով ամենախիստ միջոցները ձեռնարկել արգելելու ու կանխելու Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից ամեն տեսակ հնությունների դուրս բերումը: ՀՀԳ-ի թողարկումներից մեկն էլ տեղեկացնում է կառավարության որոշման մասին՝ հանրապետությունում տոների սահմանման վերաբերյալ⁴:

ՀՀԳ-ի ռեպրոտաժներից ամբողջական ու մանրամասն պատկեր ենք ստանում պատմական այնպիսի իրադարձություններից, ինչպիսիք են Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման առաջին տարեդարձին նվիրված տոնակատարությունը և Հայաստանի առաջին պառլամենտի ընտրությունները (1919 թ.), Խորհրդարանի առաջին նստաշրջանի բացումը:

Արտաքին և ներքին թշնամու դեմ մղված պայքարի դրվագները ևս իրենց արտացոլում են գտել ՀՀԳ-ի 1919 թ. տեղեկագրերում: Այսպես, հունվարի 30-ի թողարկմամբ տեղեկացվել է. «Վերջին ժամանակներում թաթարական զինված բանդաներն ավելի ու ավելի են թշնամություն հանդես բերում Դավալուի շրջանում հայկական զինմասերի նկատմամբ: Նրանք կենտրոնացել են Խալիսա գյուղում և կրակ բացել մեր զորքերի վրա: Ապա ամրանալով Բեյուկ-Վեդիի բարձրություններում շարունակել են կրակ բացել: ՀՀ զինվորական մինիստրը կարգադրել է հայկական դիվիզիային՝ տարածքը մաքրել զինված բանդաներից, իսկ Արտգործմինիստրությանը հանձնարարվել է այդ դեպքերի մասին տեղյակ պահել Կովկասում բրիտանական զորահրամանատարությանը»:

Սակայն պարբերական բնույթ ստացած այս դեպքերը ինչ-ինչ պատճառներով հետագա ամիսներին հայկական լրատվամիջոցներում լայն լուսաբանում և մեկնաբանում չեն ստանում: Փոխարենը դրանց այլ կերպ են արձագանքում «Ազերբայջան» (Բաքու) և «Գրուզիա» (Թիֆլիս) հակահայ թերթերը՝ իրենց ամենօրյա համարները լցնելով սուտ, մտացածին նյութերով, իբր, Հայաստանում թաթարների նկատմամբ գործադրվում են բռնություններ ու կոտորածներ, որ Բեյուկ-Վեդիի դեպքերում էլ մեղավորը հայերն են:

Դավալուի իրադարձությունների առնչությամբ տեղեկատվական իրարամերժ հոսքերը պատճառ են դառնում գործակալության աշխատանքների կազմակերպման վերլուծությունների: Վրաստանում ՀՀԳ-ի սեփական թղթակիցը գործակալության դեկավարությանը հայտնում է, թե տեղի հայ հասարակությունը պահանջում է, որ Հայաստանի կառավարությունը մանրամասնորեն մեկնաբանի Դավալուի դեպքերը, ճշմար-

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86:

տությունը դարձնի հասարակության սեփականությունը: Գործակալության տնօրենը հեռագրի պատճենը կառավարությանն է ներկայացնում, մասնավորապես՝ նշելով, որ այս երևույթի ամենամեծ պատճառը մեր կառավարության և նրա տեղեկատու մարմնի՝ ՀՀԳ-ի (որին կարգադրված է ոչ մի բան չհրապարակել այդ մասին) հիշյալ դեպքերի վերաբերմամբ պահպանած լռությունն է:

Համամիտ լինելով գործակալության տնօրենի դիտարկումներին՝ Արտգործնախարարության մակարդակով պատրաստվում է Բեյուկ-Վեդիի դեպքերի վերաբերյալ պաշտոնական հայտարարություն, որը հրապարակվում է գործակալության հերթական թողարկմամբ: Այդ հաղորդագրությունն առաջ է բերում նախարարության և Վրաստանում նրա դիվանագիտական առաքելության պաշտոնյաների վրդովմունքը՝ տեղիք տալով ՀՀԳ-ի հասցեին ամենախիստ գնահատականների ու մեղադրանքների: Մկսվում է նման կարգի նամակների ու գրությունների հոսքը կառավարական մարմիններին, որոնց հեղինակները նորանոր պատճառներ են որոնում ընդդեմ Նազարյանի: Ի վերջո, գործակալության տնօրենի շուրջը ստեղծվում է անվստահության մթնոլորտ:

Արդյունքում հաստատվում է “ՀՀԳ-ի քննիչ” պաշտոնը՝ գրաքննության առաջին դրսևորումը ՀՀԳ-ի թողարկումների նկատմամբ: Քննիչի պաշտոնը ստանձնում է Ներսես Բարայանը՝ գործակալության դեմ ակտիվ արտահայտվողներից մեկը:

Գրեթե միաժամանակ ՀՀԳ-ի վրա իր գրաքննչական իշխանությունն է փորձում հաստատել նաև ՆԳ նախարարությունը՝ պահանջելով, որ լույս տեսնող հեռագրերից, նախքան տպագրության տալը, մի օրինակ ուղակել նախարարություն՝ գրաքննության ենթարկելու համար: Հակառակ պարագայում խոստանում են ենթարկել “օրինական խիստ պատասխանատվության”:

Օղակը ՀՀԳ-ի, նրա տնօրենի շուրջ սեղմվում է թե վերևից, թե ներքևից: Բաց թողնելով այդ ողջ գործընթացի մանրամասները՝ նշենք, որ, ի վերջո, վճռվում է ՀՀԳ-ի տնօրենի պաշտոնաթողության հարցը:

Ա. Նազարյանը հեշտությամբ չի գիջում իր դիրքերը և անցնում է հակահարձակման: Նա նախ աշխատակազմին վտարում է այն տարածքից, որը վարձակալել էր իր ընտանիքի համար և, մինչև նրա վերադարձը Երևան, ժամանակավորապես տրամադրել գործակալությանը: Այդ բնակարանի շուրջ սուր վիճաբանություններ, անգամ դատական քաշքշուկ է սկսվում, որից Նազարյանը, այնուամենայնիվ, հաղթող է դուրս գալիս:

ՀՀԳ-ն կանգնում է նոր գրասենյակ գտնելու, իսկ նրա վերադասը՝ Արտգործնախարարությունը, նոր կառավարիչ որոնելու խնդիրների առջև:

Նախարարի կարգադրությամբ գործակալության դեկը՝ մինչև նոր տնօրինություն, հանձնվում է տեղեկատու բաժնի վարիչ Վարդգես Ահարոնյանին: Վերջինս, որը եռանդուն հանդես էր գալիս նախկին կառավարիչի ամեն քայլի դեմ՝ այս պաշտոնում դիմա-

նում է միայն 10 օր: Վերադասի որոշմամբ նրան հաջորդում է մյուս ընդդիմախոսը՝ «ՀՀԳ-ի քննիչ» Ն. Բաբայանը:

Պաշտոնավարման մեկ ամիսը չբոլորած՝ Բաբայանը նախարարություն է ներկայացնում գործակալության տեխնիկատեխնոլոգիական լուրջ թերությունների վերաբերյալ գրություն՝ նշելով, որ լրատվությունը տպագրվում է անմաքուր, երբեմն անընթեռնելի, բացթողումներով՝ արժանանալով բաժանորդների դժգոհություններին: Պատճառները, ըստ տնօրենի, բազմազան են. մոմաթերթերը թարմ չեն, նորերը գտնելը շատ դժվար է, գրամեքենայի տատերը վատ են պատրաստված: Հարկ է ունենալ երկու գրամեքենա, որի համար միջոցներ չկան: Մաշվել է նաև «ցիկլոստիլի» ցանցը: Չկա հատուկ մուր, փոխարենը օգտագործվում է տպարանային հասարակ մուրը, որի հետևանքով տատերը ստացվում են անընթեռնելի, իսկ էջերի չորացումը տևում է մի քանի ժամ: Ինչ վերաբերում է տեղեկագրերը տպարանում տպագրելուն և բազմացնելուն, ապա այնտեղ էլ չեն բավարարում արձիճե տատերն ու այլ նյութեր:

Նոր կառավարիչը այլ հարցեր էլ է առաջ քաշում, այդ թվում փոքր-ինչ հարմարավետ գրասենյակի ձեռք բերում: Քանի որ ՀՀԳ-ն հնարավորություն չունի երկրի բոլոր կարևոր կետերում ունենալ իր գործակալ-թղթակիցները, ուստի առաջարկվում է, որ արտաքին և ներքին գործերի նախարարությունները գավառների իրենց կոմիսարներին հանձնարարեն տարածքներում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին անմիջապես հաղորդել գործակալությանը՝ այդ կերպ օգնելով հնարավորինս ամբողջական և ժամանակին լուսաբանելու երկրի ներքաղաքական կյանքը: Նշվում են այլ դժվարություններ ևս, որոնց մասին ժամանակին տեղյակ էր պահում նաև Ա. Նազարյանը:

Հարկ է նկատել, որ, չնայած բազում օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ դժվարություններին, ՀՀԳ-ն, այնուամենայնիվ, կարողանում է հնարավորինս ապահովել երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքական կյանքի լուսաբանումը, մատուցում կարևոր լուրեր նաև աշխարհի անցուդարձի մասին: Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա գործակալությունն ամեն ջանք գործադրում է անհրաժեշտ նյութեր քաղելու հենց այդ երկրի լրատվական միջոցներից՝ կապված Հայոց ցեղասպանության հեղինակների, մյուս ջարդարարների ճակատագրի, դատավարությունների ընթացքի մասին:

Հանրապետությունում ստեղծված թվացյալ հարաբերական անդորրը թույլ է տալիս կառավարությանը կրկին անդրադառնալու իր պաշտոնական լրատվական գործակալությանը, որի դերը գնալով մեծանում էր ինչպես երկրի ներսում ձեռնարկված քաղաքական ու տնտեսական կարևոր քայլերի մասին հանրությանը տեղյակ պահելու, նրա ուժերը համախմբելու, այնպես էլ այլ երկրների հեռագրական գործակալությունների հետ փոխադարձ կապերը զարգացնելու, վերջիններիս և արտասահմանյան ռադիոկայանների միջոցով աշխարհաքաղաքական նշանակության լուրերի ստացումն ապահովելու, Հայաստանն արտաքին աշխարհին ներկայացնելու գործում:

Նախարարների խորհուրդը 1920 թ. ապրիլի 4-ին ընդունում է ՀՀԳ-ի մասին երկրորդ օրենքը, որով ընդլայնվում են նրա իրավունքները, բարձրանում հեղինակությունը հասարակական-քաղաքական և լրատվական դաշտում: Օրենքը խորհրդարանի կողմից հաստատվում է ապրիլ 9-ին:

ՀՀԳ-ի կարգավիճակը սահմանվում է որպես Կառավարությանը կից, նախարարների խորհրդի անմիջական հսկողության տակ գործող, վերջինիս հրահանգներով առաջնորդվող: Հնարավորություն է տրվում մայրաքաղաքից և երկրից դուրս ունենալ բաժանմունքներ կամ գործակալներ, կարող է անմիջական համաձայնության մեջ մտնել ուրիշ հեռագրական գործակալությունների հետ՝ դրանցից տեղեկություններ ստանալու նպատակով: ՀՀԳ-ին իրավունք է վերապահվում պետական հեռագրով ամեն օր տալ անվճար մինչև 600 բառով հեռագիր թե Հայաստանի սահմաններում, թե արտասահման: Խորհրդարանի նստաշրջանների ընթացքում բառերի այս քանակը կարող է կրկնապատկվել, եթե գործակալությունը հաղորդում է օրենսդիր մարմնի նիստի հաշվետվությունը: Նշված բառերից ավելիի համար վճարվում է գոյություն ունեցող հեռագրավճարի 50 %-ը: Անվճար առաքման արտոնություն է տրվում նաև Հայաստանի շրջաններից թղթակիցների՝ գործակալությանն ուղարկած հեռագրերի, վերջինիս կողմից իր բաժանմունքին և գործակալներին հղած հեռագրերի, փոստային առաքումների պարագայում: Այլ արտոնություններից բացի՝ արգելվում է ՀՀԳ-ի հեռագրերի արտասպումը գործակալության տեղեկագրերի լույս տեսնելուց հետո՝ 48 ժամվա ընթացքում: Նոր օրենքով վերացված է համարվում Հայաստանի Խորհրդի կողմից 1918 թ. դեկտեմբերի 18-ին ընդունված «Հայաստանի Հանրապետության հեռագրական գործակալություն հիմնելու մասին» օրենքը:

Այս փաստաթղթից բացի՝ կառավարությունը 1920 թ. երկու այլ օրենք էլ է ընդունում՝ ուղղված պետական լրատվական գործակալության ֆինանսատեխնիկական բազայի ամրապնդմանը: Ապրիլի 15-ի նիստում լսվում է Ալ. Խատիսյանի զեկույցը ՀՀԳ-ի ենթակայության հարցի շուրջ: Որոշվում է, որ գործակալությունը հետ այսու անմիջականորեն ենթարկվում է մինիստր-նախագահին⁵:

Կառավարության համար, սակայն, բաց էր մնում գործակալության տնօրենի հարցը, քանի որ նախկին ղեկավարը տեղափոխվել էր այլ պաշտոնի: Որպես թեկնածու քննարկվում է վրաստանաբնակ Հ. Քալանթարյանը՝ մեկն այն հայ մտավորականներից, որոնց նկատմամբ 1919–1920 թթ. Վրաստանում սկսվել էին զանգվածային հալածանքներ՝ հակավրացական քարոզչության մեղադրանքով: Արխիվային նյութերում պահպանվել են Քալանթարյանին վերաբերող երկու երկտող-նամակ, որոնցից մեկը հասցեագրված է Ս. Վրացյանին, մյուսը՝ Ալ. Խատիսյանին՝ երաշխավորելով նրա թեկնածությունը ՀՀԳ-ի կառավարչի պաշտոնում: Երաշխավորող երկտող-նամակը ստո-

⁵ Նույն տեղում, գ. 481:

րագրել է Սուրենը, ով հասարակական-քաղաքական գործիչ, որոշ ժամանակ նաև “Հորիզոն” թերթի տնօրեն Համբարձում Մելիքյանի երեք որդիներից մեկն էր: Ս. Վրացյանը դրական է արձագանքում Հ. Քալանթարյանի թեկնածությանը, և վարչապետը, ով բարձր է գնահատել Վրացյանի լրագրական ու քաղաքական աշխատանքի երկար տարիների վաստակը, այս երկտողի տակ նույն օրն իսկ մակագրում է՝ “Կցել Արմենտագի գործին”, ասել է թե՛ Հ. Քալանթարյանն ընդունված է:

Հ. Քալանթարյանը (չհաջողվեց պարզել նրա անունը, քանզի լրատվական բոլոր թողարկումների ու պաշտոնական գրությունների տակ նա ստորագրել է՝ Հ. Քալանթարյան) 1920 թ. ապրիլից ստանձնելով գործակալության դեկր՝ ձեռնամուխ է լինում գործնական քայլերի՝ ընդլայնելու համար ծառայության գործունեության շրջանակները, կատարելագործելու տարբեր օղակների աշխատանքները:

ՀՀԳ-ի նոր կառավարիչն իր պաշտոնավարման առաջին ամսում արտգործնախարարին տեղեկացնում է, որ Վրաստանի թերթերում Թուրքիայի վերաբերյալ օպերատիվ շատ նյութեր են հրատարակվում, որոնք հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Հայաստանի համար, սակայն դրանց հայթայթման աղբյուրները գործակալությանը հասանելի չեն: Այդ նյութերը Վրաստանի թերթերը ստանում են Թիֆլիսում Հունաստանի թագավորական առաքելությունից, որոշ նյութեր էլ ակիբարկվում են ֆրանսիական ռադիոհաղորդումներից: Սակայն Հայաստանն այդ հնարավորությունը չունի, քանի որ Երևանի ռադիոկայանը գուրկ է չիլացնող ռադիոընդունիչից, ծառայությունում էլ չկան փորձառու ռադիոակիբարկողներ: Ըստ կառավարիչի՝ խնդիրը կլուծվի, եթե Թիֆլիսի ռադիոկայանն օրվա որոշ ժամերի հիշյալ ռադիոկայանների հաղորդումներն ընդունի Հայաստանի համար: Այդ գործը կարելի էր իրականացնել Վրաստանի արտգործնախարարի միջնորդությամբ, որին պետք է դիմի Հայաստանի արտգործնախարարությունը: Հ. Քալանթարյանը գտնում է, որ եթե վրաց կառավարությունը ռադիոհեռագրիչների սղության պատճառով մերժի այդ խնդրանքը, ապա կարելի է առաջարկել իրենց մոտ ունենալ լրացուցիչ մեկ հեռագրիչ՝ Հայաստանի խորհրդարանի կողմից վարկավորվող Երևանի ռադիոկայանների լսորդ-ձայնորսիչների հաշվին:

Առաջարկությունը, սակայն, ընթացք չի ստանում վրացական կողմի անհամաձայնության պատճառով: Քալանթարյանն առաջ է քաշում նաև Երևանի ու Բասրայի ռադիոկայանների միջև կապ հաստատելու հարցը, բայց պարզվում է, որ վերջինս խիստ ծանրաբեռնված է ամբողջ օրվա ընթացքում՝ միայն Բաթումի հետ այն օրական կապված է լինում 12 ժամ:

Այնուամենայնիվ գործակալության տնօրենը գտնում է լուրերի հայթայթման այլ աղբյուրներ: Վկայությունը այն բազմաբովանդակ տեղեկագրերն են, որ ՀՀԳ-ն պարբերաբար մատուցել է հանրապետությունում լույս տեսնող թերթերին, բաժանորդ անհատներին ու կազմակերպություններին՝ հանրությանը տեղյակ պահելով տարածաշր-

ջանում, աշխարհի տարբեր անկյուններում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձությունների մասին:

Կառավարությանը ներկայացրած մի զեկուցագրում Հ. Քալանթարյանը փաստում է, որ ներքին ու արտաքին ամենագլխավոր հարցերի վերաբերյալ տրվող ոչ բավարար լրատվության, ինչպես և շատ տեղերում միջազգային խոշոր իրադարձությունների մասին տեղեկատվության լրիվ բացակայության պատճառով լայն զանգվածները սնվում են ամեն կարգի կեղծ, ոչ ստույգ լուրերով, որը ստեղծում է տազնապալի իրավիճակ: Լրատվության քաղցր վերացնելու համար ՀՀԳ-ի տնօրենն առաջարկում է Հայաստանը ծածկել, այսպես կոչված, պատի կամ պլակատային թերթերով՝ դրանց կազմակերպումը վերապահելով գործակալությանը: ՀՀԳ-ն ի գործ է երկրի ներքին ու արտաքին կյանքի վերաբերյալ իր տրամադրության տակ եղած լուրերից կազմել համառոտագրված տեղեկագրեր և հեռագրով կամ փոստով հասցնել տեղական ղեկավարներին, բնակավայրերին: Դրա համար կպահանջվեր, որպեսզի ներքին գործերի և հաղորդակցությունների ղեկավարները հատուկ շրջաբերականներով իրենց ենթակա հաստատություններին և պաշտոնատար անձանց տեղեկացնեն ՀՀԳ-ի այդ տեղեկատվության արժեքները իրենց պարտականությունների մասին: Առաջարկվում է նաև հանձնարարել, որ դրանց նյութերը տպագրվեն մեծ չափի թերթերի վրա և փակցվեն աչքի ընկնող տեղերում:

Կառավարությունը հաստատում է ՀՀԳ-ի տնօրենի այս զեկուցագիրը և հատուկ կարգադրություն է իջեցնում բոլոր խոշոր գորամասերին ու կայազորներին՝ պատրաստվել ընդունելու «պատի թերթերը»՝ ծախսերը դնելով զինվորական նախարարության վրա:

Այս գաղափարը, սակայն ինչպես երևում է, կյանքի չի կոչվում, և իրականացվում է ավելի ուշ՝ արդեն խորհրդային կարգերի հաստատման առաջին տարիներին՝ որպես գործակալության լուրերի տարածման արդյունավետ եղանակներից մեկը:

Մինչ ՀՀԳ-ն մշակում էր իր նոր ռազմավարությունը, հանրապետության գլխին սկսում են սև ամպեր կուտակվել: 1920 թ. առաջին ամիսների խանդավառ հանդիսություններին, որի վերջաբանը մայիսմեկյան տոնակատարությունն էր, հաջորդում են ուժգին ցնցումներ. Մայիսյան ապստամբություն, ազգամիջյան նոր ընդհարումներ, թուրքերի կողմից պատերազմական գործողությունների վերսկսում, հայ բնակչության դեմ կազմակերպված նոր կոտորածներ:

Հարևան երկրներից ստացվող լուրերը տազնապալի են դառնում: ՀՀԳ-ի Բաքվի ռադիոկայանի հաղորդումներից այլքարկված մի նյութից պարզվում է, որ Բաքուն հայտարարվել է սովետական, իսկ Ադրբեջանի բնակչությունը խանդավառությամբ է ընդունել կոմունիստների մուտքը երկիր, որը եղել է առանց արյունահեղության:

Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումը, ինչպես և սպասվում էր, անմիջապես իր անդրադարձն է ունենում Հայաստանի ու Վրաստանի վրա: Ակտիվանում

են Հայաստանի նկատմամբ սահմանային նկրտումներն ու հարձակումներն Ադրբեջանի կողմից: ՀՀԳ-ն իր տեղեկագրերում հանգամանորեն անդրադարձել է այն իրողություններին, որոնք սպառնում էին Հայաստանի Հանրապետության անկախությանը: Այդ առումով առաջին հարվածներից մեկը բոլշևիկների կազմակերպած Մայիսյան ապստամբությունն էր, որն անմիջապես հաջորդեց մայիսմեկյան տոնակատարությանը:

Մայիսի 1-ը Երևանում տոնվել է մեծ շուքով, որին մասնակցել են մեծ քաղաքային, երկրի քաղաքական բոլոր հոսանքները: Տոնահանդեսից և գորահանդեսից հետո կառավարության շենքի առջև կայացել է հրապարակային ժողով, ապա՝ Երևանի նոր կայարանի հանդիսավոր բացումը: Բայց այդ ընդհանուր խանդավառությունը մթազնել էր արդեն խորհրդային դարձած Ադրբեջանի վերջնագիրը, որով Հայաստանի Հանրապետությունից պահանջվում էր երեք օրվա ընթացքում հայկական ուժերից ազատել Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը: Եվ հենց տոնական այդ հանդիսության ժամանակ էլ առանձին խմբավորումների կողմից փորձեր են արվում այդ վերջնագրին տալ բոլշևիկյան բնույթ, հնչել են հակակառավարական ելույթներ:

Ստեղծված իրավիճակում մայիսի 5-ին Ալ. Խատիսյանի կառավարությունը հրաժարական է տալիս: Խորհրդարանի արտակարգ նիստում կազմվում է նոր կառավարություն՝ Համո Օհանջանյանի գլխավորությամբ: Հանդես գալով հայտարարությամբ և ներկայացնելով պահի դրամատիկ վիճակը՝ նա Հայաստանի քաղաքացիներին կոչ է անում համախմբվել կառավարության շուրջը:

Կառավարությանը, ի վերջո, հաջողվում է ճնշել Ալեքսանդրապոլի, Կարսի ապստամբներին: Պայքարը շարունակվում է արդեն Բաքու-Երևան հեռագծով, ռադիոգրերով՝ փոխադարձ լուրջ մեղադրանքներով ու սպառնալիքներով:

Մայիսյան այս դեպքերը համարժեք արտացոլում չեն գտել ՀՀԳ-ի թողարկումներում: Կան միայն հատուկենտ նյութեր: Ենթադրվում է, որ, ինչպես Դավալուի շրջանում թաթարական զինված ընդհարումների ժամանակ, այս դեպքում ևս քաղաքական նկատառումներով հանդես է բերվել որոշ վերապահում՝ հանրությանն իրարանցումից զերծ պահելու մտադրությամբ:

Սակայն հետապստամբական արձագանքներին արդեն ՀՀԳ-ն անդրադարձել է շատ ավելի հանգամանորեն: Սովետական Ռուսաստանի՝ Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու վերաբերյալ ՌԽՍՀ արտգործնախարար Գ. Չիչերինի 1920 թ. հուլիսի 20-ի նոտայի կապակցությամբ հանրապետության քաղաքական տարբեր կուսակցություններ, ընդհանրապես դեմ չլինելով նման հարաբերությունների հաստատմանը, այնուամենայնիվ գտնում են, որ անվերապահորեն չի կարելի ընդունել այդ առաջարկը: ՀՀԳ-ի կազմած մամուլի տեսությունում ակնառու ներկայացվել են տարբեր կուսակցությունների նկատառումները: Այսպես, Ժողովրդական կուսակցության անդամներն իրենց «Ժողովուրդ» թերթում գրել են. «... Բարեկամության մասին սովետական կառավարության գեղեցիկ խոստումների հետևում փաստորեն

թաքնված են իրականության աղաղակող փաստեր: Չիչերինը մինչև այժմ ոչ միայն չի օգնել, որպեսզի Արևմտահայաստանի կամ ինչ-որ վիճելի տարածք միացվի մեր հանրապետությանը, այլ, ընդհակառակը, փաստերը ցույց են տալիս, որ բոլշևիկյան գործերը բռնի կերպով մեզանից խլեցին Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը: Իրողությունը խոսում է այն մասին, որ Քեմալը առ այսօր չի դադարեցնում իր հարձակումները Հայաստանի վրա, իսկ բոլշևիկների կողմից Ադրբեջանը նվաճելու պահից սկսած ևս ոչ միայն չվերացվեցին պատիժներն ու հարձակումները, այլ, ընդհակառակը, բոլշևիկները մեր դեմ զինեցին նաև Հայաստանի բոլշևիկներին⁶: Ավելին, սովետական իշխանությունների ագրեսիվ քաղաքականությունը արդարացնելու համար նրանք իրենց մամուլում առաջ են քաշում մեղադրանքներ՝ ընդդեմ «դաշնակների»: «Թող հայտնի լինի բոլշևիկներին, որ Հայաստանի Հանրապետությունը պատկանում է ոչ թե առանձին ինչ-որ կուսակցությունների, այլ ամբողջ հայ ժողովրդին: Եվ այսօրվա կառավարությունը, որքան էլ փորձենք քննադատել նրան, հանդիսանում է ժողովրդական իշխանություն, և միայն հայ ժողովրդին է վերապահված իր ներքին գործերին միջամտելու իրավունքը: Եվ դաշնակցականներին ուղղված յուրաքանչյուր քայլ պետք է համարվի ուղղված՝ ընդդեմ մեր կառավարության, և պետք է ժողովրդի կողմից գնահատվի որպես անկախ երկիրը ոչնչացնելու փորձ, որպես ժողովրդի անկախ լինելու կամքի դեմ թշնամական գործողություն: Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև բարիդրացիական հարաբերությունները կարող են հենվել.

1. Եթե Ռուսաստանը անվերապահորեն ընդունի Հայաստանի անկախությունը:
2. Մեզ վերադարձնի Ջանգեզուրը և Ղարաբաղի հայկական մասը:
3. Դադարեցնի հարձակումները Հայաստանի վրա Ադրբեջանի կողմից:
4. Հրաժարվի Քեմալի հետ կնքած պայմանագրի այն կետերից, որոնք ուղղված են ընդդեմ Հայաստանի շահերի:
5. Լիովին հրաժարվի մեր գործերին խառնվելուց և այն տարրերի հետ համագործակցելուց, որոնց որպես մեր ներքին թշնամիներ կաթեցնում են մեր հանրապետության վրա:

Եթե սովետական Ռուսաստանը կրնդունի մեր այս պահանջները, այդ դեպքում մենք մեզ մոտ կրնդունենք սովետական իշխանության դիվանագիտական ներկայացուցչին⁷:

Մամուլի տեսության մեջ նշված է, որ գրեթե նույն դիրքերից են հանդես եկել նաև ռամկավարները՝ «Հայաստանի ձայն», դաշնակցականները՝ «Հառաջ» թերթերում՝ ընդգծելով Չիչերինի անհամոզիչ խոսքը, «որի ամպագոռոգո պարզամիտ արտահայտություններին լիովին հակասում է սովետական իշխանության վարած իրական քա-

⁶ Նույն տեղում, գ. 454:

⁷ Նույն տեղում:

դաքականությունը: Հայտարարում է, որ, իբր, Հայաստանի նկատմամբ տաժում է ամենաջերմ զգացմունքները, մինչդեռ Քեմալ փաշայի հետ նրա դաշինքը խարդախ պայմանագիր է՝ ուղղված Հայաստանի դեմ: Սովետական Ռուսաստանի գործիչները, ավելի ճիշտ Քեմալ փաշայի բարեկամները, փաստորեն, նորահայտ իմպերիալիստներ են, որոնք նոր մահափորձ են նյութում հայ բանվորագյուղացիության նկատմամբ: Սովետական Մոսկվան, որը կեղծավորաբար խոսում է համաշխարհային պրոլետարիատի անունից, փաստորեն, վարում է արյունարբու իմպերիալիզմի քաղաքականություն, որը ոչնչով չի տարբերվում նախորդի՝ ցարիզմի քաղաքականությունից⁸:

Մինչ Մոսկվան Քեմալի հետ ընկեր-բարեկամ էր խաղում, թուրք-թաթարները շարունակում են իրենց վայրագությունները հայ ազգաբնակչության նկատմամբ: Այդ են վկայում ՀՀԳ-ի ինչպես այդ օրերի, այնպես էլ տարեսկզբյան տեղեկագրերի բազմաթիվ նյութեր⁹:

... Ճնշելով Մայիսյան ապստամբությունը՝ Հայաստանի կառավարությունը շարունակում է երկրի վերաշինությանն ուղղված իր ձեռնարկումները: Հունիսի 10-ին ընդունվում է Հայաստանի անկախության փոխառության մասին օրենքը: 6 տոկոսով 20 մլն ամերիկյան դոլարի անվանական գումարի պետական փոխառությունը, ինչպես նշվել է օրենքում, նպատակ ուներ ապահովել հանրապետության արդյունաբերական ուժերը, տնտեսության վերականգնումը և երկրի թղթադրամների ֆոնդը:

ՀՀԳ-ն ընդգրկվում է այդ նախաձեռնությունում, պարբերաբար հանրությանը ներկայացնելով, թե ինչպես է իրականացվում պետական այդ կարևոր ձեռնարկը: Արդեն օգոստոսի 3-ի տեղեկագրում ներկայացվում է պետական փոխառությանը բաժանորդագրված մի շարք անձանց ու կազմակերպությունների ցուցակը: Բաժանորդագրության ընդհանուր գումարն արդեն հասել էր 37,5 մլն ռուբլու, որից 10 միլիոնը Երևանի քաղաքային ինքնավարության կողմից: Բաթումից ոմն Չիլինգարյան բաժանորդագրվել է 1,5 մլն, իտալական «Մագո» ֆիրման՝ 3 մլն ռուբլի:

Սակայն, ինչպես այս, այնպես էլ ուրիշ այլ ձեռնարկումներ մնում են անկատար. երիտասարդ հանրապետության շուրջ ստեղծված թշնամական օղակը գնալով սեղմվում է: Հայաստանի կառավարությունը ջանքեր է գործադրում պահպանելու իր իշխանությունը: Ներքին խռովություններին, բոլշևիկյան ճնշումներին ավելանում է նաև Թուրքիայի սանձազերծած նոր պատերազմը: Եվ դաշնակցական կառավարության վերջին կաբինետին վիճակված էր իշխանությունը հանձել բոլշևիկներին, որոնց թիկունքում Ռուսաստանն էր, որի 11-րդ կարմիր բանակն արդեն երկրի սահմաններում էր:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում:

Ինչ վերաբերում է ՀՀԳ-ին, ապա նրա աշխատակազմն ինչպես այդ դրամատիկ օրերին, այնպես էլ իշխանափոխության առաջին շաբաթներին շարունակել է իր գործունեությունը Հ. Քալանթարյանի ղեկավարությամբ՝ իր տեղեկագրերում վավերացնելով երկրի կյանքի ընդհանուր պատկերը: Այդուհանդերձ, լրատվական այդ մարմինը, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետությանը ծառայել էր գրեթե երկուսուկես տարի, նույնպես ապրում է իր հոգեվարքը:

Անփոփելիվ ՀՀԳ-ի աշխատանքն առաջին Հանրապետության օրոք՝ կարելի է ասել, որ այն եղել է հայ ժողովրդի պատմության մի փոքր ժամանակաշրջանի՝ 1919–1920 թթ. վավերագիրը:

1918 թ. հիմնադրված Հայաստանի հեռագրական գործակալությունը վավերագրողի ու տեղեկացնողի առաքելությունը հետագայում փոխանցեց իր իրավահաջորդին՝ Հայաստանի երկրորդ և երրորդ հանրապետություններում գործած պետական լրատվական գործակալությանը, որն այսօր էլ գործում է “Արմենպրես” անվամբ:

СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИНФОРМАЦИОННОГО АГЕНТСТВА АРМЕНИИ (1918–1920 гг.)

ГРАЙР ЗОРЯН

Резюме

Законом, принятым Национальным советом Армении 18 декабря 1918 г., было основано первое армянское государственное информационное агентство – Армянское телеграфное агентство (АрмТАГ). До этого информационное обеспечение независимой страны, с некоторыми ограничениями, осуществляла специальная служба – Информбюро, созданная 3 июля 1918 г. решением Национального совета Армении при армянской дипломатической миссии в Грузии и ставшая прототипом АрмТАГ-а, содействуя формированию последнего.

Нелегким был путь создания и становления АрмТАГ-а: свою деятельность оно развернуло в сложнейший для независимой Армении общественно-политический и социально-экономический период, в крайне неблагоприятных гуманитарных и материально-технических условиях. Тем не менее, благодаря последовательности правительства и усилиям преданных специалистов АрмТАГ-у удалось стать летописцем краткого промежутка истории армянского народа (1919–1920 гг.). В архивах агентства множество примечательных документальных материалов, представляющих судьбоносные для Первой Республики Армения геополитические события.

THE ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF THE STATE MEDIA AGENCY OF ARMENIA (1918–1920)

HRAYR ZORYAN

S u m m a r y

The First Armenian State Media Agency – the Armenian Telegraphic Agency (ArmTAG) was founded by the law passed at the National Council of Armenia as of December 18, 1918. Before that, the special service – the Information Bureau, created adjunct to the Armenian Diplomatic Mission in Georgia by the decision of 3 July 1918 of the National Council of Armenia implemented the provision of media of the newly independent country with certain limitations and became the prototype of the ArmTAG, promoting the formation and establishment of the latter.

The State Media Agency implemented its activities during the public, political, social-economic hard period for Armenia, in the human, material, technical extremely scanty conditions. Nevertheless, due to the persistence of the government and the devoted specialists' efforts, the ArmTAG succeeded to become the chronicler of the history of the Armenian people for the short interval of 1918–1920. In its archives the Agency left factual remarkable numerous materials which present the geopolitical events of crucial importance for the First Republic of Armenia.